

Autonomie en paternalisme in de maatschappelijke zorg²

De spanning tussen autonomie en paternalisme lijkt wel een onontkoombaar aspect van de zorg zelf. Enerzijds is er de opdracht het individu zo veel mogelijk in zijn of haar vrijheid te laten. Anderzijds is er de ethische noodzaak van hulp en bescherming van de zwakke, eventueel tegen zichzelf. Die spanning bestaat echter niet in het abstracte. Ze is ingebed in een bepaalde maatschappij. Vandaag lijkt die spanning bijkomend bepaald door factoren die typisch zijn voor de 'postmoderne' maatschappij waarin we leven. Bijvoorbeeld door de tegenstelling tussen de nadruk op vrijheid en tolerantie enerzijds en nieuwe 'disciplineringen' van het individu (noodzaak van flexibiliteit, van verwerven van competenties, enz.) anderzijds. Bijvoorbeeld nog door de obsessie van de overheid met allerlei vormen van regulering, met beheersing van het gedrag van burgers in de publieke ruimte, met preventie, enz. In dit artikel bespreken we de spanning tussen autonomie en paternalisme in het licht van haar 'overdeterminatie' door de huidige spanningen in de maatschappij zelf.

■ Inleiding

In de moderne maatschappij wordt zorg niet langer vooral uitgeoefend in een familiaal of religieus kader. Zorg is een zaak van professionals geworden die opereren binnen een kader

uitgewerkt door de moderne staat. Dat geldt zowel voor ziekenzorg als voor de maatschappelijke zorg voor min of meer kwetsbare groepen (jeugd- en ouderenzorg, gezinszorg, enz.). Kenmerkend voor een moderne maatschappij is de centrale rol van verlichtingsidealen als vrijheid of autonomie

---

¹ Em. Prof. Dr. Herman De Dijn is verbonden aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven. Hij is gewezen vice-rector van de KU Leuven (1995-2000) en lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Verder is hij auteur van studies over Spinoza en Hume en van essays over cultuurfilosofische onderwerpen. Contactadres: herman.dedijn@hiw.kuleuven.be

² Dit artikel is een neerslag van de lezing gehouden op het Symposium Insignit in multiprobleemgezinnen op 13 mei 2011 te Antwerpen.

en gelijkheid. Het belang gehecht aan de autonomie of zelfbeschikking is vandaag alomtegenwoordig, ook in de zorg. Talrijke fenomenen wijzen daarop. Eén voorbeeld: de politiek van de vermaatschappelijking van de geestelijke gezondheidszorg. Dit betekent dat men psychisch zieken zo verregaand mogelijk (terug) integreert in de maatschappij, hen zo weinig mogelijk opsluit in ziekenhuizen en hen zo veel mogelijk verantwoordelijkheid over het eigen leven geeft (De Dijn, 2011a). Dit brengt uiteraard nieuwe problemen mee. Het evenwicht zoeken tussen respect voor autonomie en blijvende aandacht en goede zorg is geen sinecure. Dat geldt zeker ook in de maatschappelijke zorg.

De professionalisering van de zorg betekent dat het oude probleem van het paternalisme in de zorg ook een nieuwe gedaante krijgt. Niet langer is alleen of vooral het paternalisme uitgaande van familie, voogd of vertrouwenspersoon het heikele punt, maar veeleer het mogelijke paternalisme uitgaande van de professionele zorgverlener of zorgorganisatie zelf. Vandaar een grote gevoeligheid voor een nieuw soort paternalisme, dat van professionals, van zorgorganisaties of van de staat zelf. Conservatieve denkers als Theodore Dalrymple menen zelfs dat onder invloed van linkse ideeën en zorgprogramma's een hele onderklasse is ontstaan die in niets meer geïnteresseerd is en zich niet zelden tegen de hand keert die haar

voedt. Onder het mom van hulp worden allerlei maatschappelijke groepen in een toestand van afhankelijkheid en lethargie gehouden, in een soort continue 'pampering'. Wat er volgens Dalrymple nodig is, is een radicale afbouw van de verslavende hulp en het herbeklemtomen van de eigen verantwoordelijkheid bij de betrokken groepen. Dat zou ook de enige manier zijn om hen terug respect en zelfrespect te doen krijgen. Van staatspaternalisme moeten we terug naar het centraal stellen van de eigen autonomie en verantwoordelijkheid. Blijkbaar wordt de autonomie vandaag hoog in het vaandel gedragen door alle partijen en strekkingen, zelfs de conservatieve.

Van het centraal stellen van autonomie, ook in de maatschappelijke zorg, zijn vele voorbeelden te geven. Zo was er onlangs veel ophef rond het terugsturen van twee Roemeense zusjes die hier in een pleeggezin verbleven, slachtoffer geweest waren van misbruik door de vader, en terugmoesten naar hun al te klein behuisde en behoeftige moeder, maar in afwachting in een weeshuis terecht kwamen. Moest de zorg voor de kinderen primeren op de autonome wens van de moeder of niet? In de literatuur las ik over de casus van Elisabeth, een dertienjarig meisje misbruikt door de nieuwe partner van haar moeder (Houdart, 2008). Ze wil niet dat de maatschappelijk werker met iemand over haar probleem spreekt. Ze wil absoluut thuis blijven

wonen. Geleidelijk escaleert de zaak: het blijkt dat ook haar tweelingbroer en zelfs een jonger zusje worden misbruikt. De casus werd voorgesteld in een Europees onderzoeksproject (2000-2001) om na te gaan hoe zorgverleners met de problematiek omgaan. Het werd duidelijk dat de meeste hulpverleners redeneren vanuit het concept zelfbeschikking en vrije keuze, ook al is Elisabeth maar dertien jaar oud. Om het vertrouwen van Elisabeth te behouden, duurt het een hele tijd vooraleer sommigen de geheimhouding doorbreken en er stappen worden ondernomen om het misbruik te doen stoppen. Eigenaardig genoeg werd daarbij niet eens verwezen naar het beroepsgeheim. Dit gedrag van hulpverleners lijkt wel een erg verregaande vorm van respect voor autonomie waarbij de zorg voor de kinderen te weinig gewicht lijkt te krijgen.

Als filosoof ben ik geïnteresseerd in wat volgens moderne denkers (vanaf Descartes tot Wittgenstein) centraal staat bij de moderne mens in de moderne maatschappij. Het gaat daarbij vooral – zoals al gezegd – om de idealen van vrijheid en gelijkheid. De taak van de filosoof is te achterhalen wat daaronder precies moet worden verstaan (over vrijheid en autonomie, zie Burms, 2000a; De Dijn, 2010). Ik ben mij ook geleidelijk aan meer en meer gaan interesseren in hoe die centrale ideeën en idealen het leven van moderne mensen effectief

beïnvloeden. Hoe vatten individuen hun vrijheid of autonomie precies op? Zijn er verschillende interpretaties van die begrippen? Evolueren die interpretaties doorheen de tijd? Vandaag spreekt men met name over de post- of laatmoderne tijd. Impliceert dit dat ook de betekenis en de beleving van bijvoorbeeld de vrijheid anders is dan bij het begin van de moderne tijd?

Samen met u wil ik in een eerste deel reflecteren over de manier waarop het autonomie-ideaal vandaag wordt opgevat, over de paradoxen en contradicties ermee verbonden. Vanuit die analyse bekijken we in een tweede deel de manier waarop de laatmoderne versie van het ideaal van autonomie een rol speelt in de huidige maatschappelijke zorg.

■ Autonomie en zijn omgekeerde(n)

Het enorme belang dat in onze maatschappij wordt gehecht aan autonomie of zelfbeschikking leidt vaak tot het bevorderen van het omgekeerde of tot uiterst paradoxale toestanden. Ik bespreek vier facetten van deze problematiek.

Autonomie en gezag

Nu pas, eind twintigste – begin eenentwintigste eeuw, kunnen we spreken van het einde van alle (traditionele)

gezag of autoriteit. Dit is misschien het duidelijkst merkbaar op het terrein waar het paternalisme het meest vanzelfsprekend en onvermijdelijk lijkt: het domein van de opvoeding en het onderwijs, van het ouderlijke en pedagogische gezag. Zelfs deze vormen van gezag zijn voor iedereen zichtbaar in crisis. Ouders beschouwen hun kinderen als wezens die men niets in de weg kan leggen en die dan ook niet zelden compleet onhandelbaar worden. Leraars zijn herleid tot 'entertainers' die kinderen al spelend en zonder moeite toch een en ander proberen bij te brengen, of tot 'coaches' die jongeren moeten begeleiden in hun zelfontplooiing.

In een wereld waarin autonomie (en gelijkheid) de hoogste waarden zijn, kan gezag of autoriteit blijkbaar alleen maar op een radicaal getransformeerde manier blijven bestaan: in de vorm van expertise waarop men een beroep kan of moet doen. Ouders zouden dan eigenlijk ook school moeten lopen in ouderschap of zich laten begeleiden door babyfluisteraars, 'supernanny's' en psychologen. Leraars zijn experts in begeleiding van zelfstudie die ook nog eens zichzelf continu moeten bijscholen. Wat in de overdracht naar jongeren moest worden meegegeven aan weten en waarden was vroeger vanzelfsprekend, stond buiten kijf. Nu is dat absoluut niet meer duidelijk en komt het er vooral op aan te stimuleren tot (levenslang) leren en flexibiliteit in het verwerven van steeds nieuwe

vaardigheden. Wat nu moet gebeuren in de schooltijd is niet langer de geleidelijke intrede in een gedeelde wereld van weten en waarden die door iedereen intrinsiek interessant worden geacht. Nu moet men de competenties verwerven die nodig zijn om individueel en collectief te kunnen concurreren in een wereld van voortdurend veranderende kennis, waarin die kennis zelfs de drijfkracht vormt achter de geglobaliseerde kenniseconomie. De motivatie tot leren kan nu niet langer komen vanuit de gehoorzaamheid aan gezag of de fascinatie voor leerinhouden. Maar als de motivatie daar niet meer vandaan kan komen, vanwaar dan wel? Zijn er andere bronnen? Waar haalt de jongere de kracht om die pure competenties die niet op zich, maar alleen als middel interessant zijn te verwerven? We zien effectief dat in het opvoedingsproces een steeds grotere rol wordt gespeeld door psychologische of therapeutische technieken en instrumenten, inclusief het gebruik van medicatie met het oog op het opdrijven van motivatie en prestaties (precies zoals in de sport). Wordt vorming een 'onderwijswetenschappelijk' ondersteund quasitechnisch project?

Individen lijken – opmerkelijk genoeg – vandaag niet langer over de meest vanzelfsprekende attitudes of know-how te beschikken. Ze weten niet meer hoe ze met burens, vreemden, kinderen of huisdieren moeten omgaan. De combinatie van het verdwijnen van

tradities en de complexiteit van het moderne samenleven zijn blijkbaar niet zeer bevorderlijk voor de vlotte uitoefening van de zelfbeschikking. De oplossing wordt niet gezocht in de relatie van de wil tot hogere waarden, maar paradoxaal genoeg in therapetisering en algemene victimisering, het tegendeel van het koesteren van de autonomie.

Alle gezag is vandaag problematisch. Maar juist daardoor dreigen vooral jongeren en zwakkeren in handen te komen van 'experten' die pas echt over gevaarlijke macht beschikken, nl. macht die zich voordoet als wetenschappelijk ondersteund ingrijpen.

Autonomie en erkenning

Het ideaal van autonomie of zelfbeschikking impliceert niet alleen negatieve vrijheid, d.w.z. bevrijding van de dwang of de bemoeizucht van anderen of van overgeleverde ideeën en waardepatronen. Moderne individuen willen in hun zelfbeschikking ook iets positiefs: zij willen zelfrealisatie, die leidt tot erkenning of waardering door anderen (over het fenomeen erkenning, zie Burms, 2000b; Burms & De Dijn, 2005). Ook op dit vlak weer, dat van het diepmenselijke verlangen naar erkenning, gebeurde een grondige transformatie. In een meer traditionele maatschappij krijgt men erkenning in zoverre men aan de gevestigde waarden gehoorzaamt én naargelang de positie die men in het systeem inneemt.

Wat erkenning opleverde, was de traditionele rol die men erfde op de gepaste manier te spelen, of traditionele deugden op uitmuntende wijze te beoefenen. Ouderen onder ons weten nog hoezeer de dokter, de priester, de heer of mevrouw van stand, met eerbied werden behandeld. Hetzelfde gold ook voor de dichter, de musicus, de acteur die in dienst van de kunst of van de hoge cultuur bijzondere waardering kregen.

Hoe kan het verlangen naar erkenning zich echter uitwerken, als er geen consensus meer is over wat goed, nobel, kunstzinnig of waar is? Als de gelijkheid de traditionele verschillen en zelfs het onderscheid tussen hogere en lagere cultuur als onaanvaardbaar en zonder grond verklaart? Het heet nu dat elk individu, welk dan ook, uniek en speciaal is, "een god in 't diepst van zijn gedachten (en gevoelens)". Elk kind wordt geacht bron te zijn van spontaneïteit, creativiteit en originaliteit. Elk kind, elk individu, verdient daarom applaus, erkenning gewoon voor wie het is, wat het ook denkt of doet. Diversiteit is *in se* goed. Natuurlijk mag dat niet ten koste gaan van de vrijheid van anderen of ten nadele van de maatschappij in het algemeen. Dat is de enige grens.

Hoe kan men echter erkenning krijgen voor zichzelf *als* een uniek en interessant iemand, tenzij men zich dif-

ferentieert van anderen en daardoor opvalt? En hoe kunnen bepaalde verschillen interessanter zijn dan andere, als er geen algemeen aanvaarde waardemeter meer is? Het kan dan alleen nog gaan om neutrale verschillen die toch leiden tot differentiatie in waardering. Bijvoorbeeld door meer te hebben (of meer te kunnen) dan iemand anders. Of gewoon door iets nieuws uit te vinden dat er nog niet was, iets dat door toevallige omstandigheden aanslaat, indruk maakt, ook al is het niet per se beter of mooier dan het vroegere. Zo differentieert het individu zich vandaag inderdaad van anderen: gewoon door 'anders' te zijn, door iets nieuws te doen of te dragen dat 'trendy' is, maar vooral door meer te hebben, succesrijker te zijn dan anderen via een of andere vorm van 'winst'. Niet de intrinsieke waarde van iets is belangrijk, maar dat het nieuw is, trendy, duur of iets dergelijks. Niet de dokter, de priester of de kunstenaar oogsten waardering, maar de (super)rijken, de BV's, de 'trendy artists', enz. Niet de intrinsieke waarde van de vriendschap met een moreel, intellectueel of menselijk hoogstaand individu is belangrijk, maar de hoeveelheid 'vrienden' die we hebben op Facebook.

De moderne zelfbeschikkingsideologie verwierp het traditionele systeem omwille van zijn band met gehoorzaamheid en ongelijkheid, die inderdaad niet zelden tot machtsmisbruik aanleiding gaven. Volgens

die moderne ideologie hebben we allen evenveel recht op erkenning in onze diversiteit (De Dijn, 2003). In feite duiken echter nieuwe vormen van ongelijkheid en miskenning op, die met nieuwe vormen van machtsmisbruik gepaard gaan. In het traditionele systeem had een eventueel tekort aan waardering te maken met factoren waarop men geen of weinig invloed had (factoren als stand, status, afkomst, enz.). Tegelijk was het mogelijk zich toch met zijn lot te verzoenen: het was niet de eigen schuld, maar de wil van God of de gril van het lot. Het moderne individu wordt echter geacht vrij te zijn en zijn eigen lot en leven zelf in handen te nemen. Het leeft immers in een maatschappij waarin iedereen wordt verondersteld min of meer dezelfde kansen te krijgen via onderwijs en allerlei andere voorzieningen. Wanneer men toch mislukt, er niet in slaagt de erkenning te krijgen die men verlangt, dan heeft men – zo is althans de boodschap – alleen zichzelf iets te verwijten. Ofwel interioriseert het individu dit verwijt en dreigt het in defaitisme of depressie te verzeilen. Ofwel geeft het de maatschappij de schuld, die toch niet voldoende kansen heeft geboden en nu ook nog de schuld legt bij het individu.

Autonomie en slachtoffercultus

De grote nadruk op autonomie betekent het in de verf zetten van de eigen

verantwoordelijkheid. Van die verantwoordelijkheid is men alleen ontslagen als men onvoldoende of ongelijke kansen heeft gekregen of ongewild het slachtoffer was van omstandigheden. Het gevolg is dat hulp of tegemoetkoming aan individuen haast alleen kan worden verantwoord als zij in de rol van slachtoffer worden opgevoerd. Batterijen gespecialiseerde hulp en technieken geven daarbij de indruk dat alle miserie beheersbaar is.

De verantwoordelijkheid om te slagen in het leven en tegelijk te beantwoorden aan allerlei nieuwe eisen, bijvoorbeeld nieuwe morele eisen wat betreft tolerantie, milieubewust handelen, gezond leven, zich goed voelen, enz., leidt gemakkelijk tot gevoelens van tekortschieten en schuld, zelfs betreffende allerlei zaken waaraan men nauwelijks iets kan doen of veranderen (ecologische voetafdruk, derde wereld, overbevolking en dergelijke). Het bekennen van dat soort schuld en het vragen van vergiffenis, ook voor fouten van vorige generaties of 'van de blanke man' waarvan wij afstammen, is een soort mode geworden. Het lijkt echter vooral een goedkope manier om het verleden achter zich te laten en 'positief' op de toekomst gericht te zijn. De zekerste manier om zich niet schuldig te hoeven voelen, is zelf de rol van slachtoffer te kunnen opnemen en de schuld bij anderen te leggen. Dit leidt tot het welbekende fenomeen van de zondebok. Tegenover zondebokken lijkt geen rechtsgang nodig, ontbreekt

zelfs de therapeutische attitude: zij zouden beter worden gelyncht zonder vorm van proces (McClay, 2011).

Op het moment zelf waarop men de autonomie zo centraal stelt en het individu voortdurend oproept tot zelfbeschikking, ontstaat tegelijk – paradoxaal genoeg – het beeld van het enorm kwetsbare individu, dat op allerlei manieren moet worden beschermd, gesteund en *empowered* (over empowerment, zie Peeters, 2008). Campagnes tegen pesten en 'zinloos' geweld en voor positieve attitudes tegenover anderen zijn legio. Nog nooit in de geschiedenis leefden wij in een zo beschermdde maatschappij. Nog nooit lijkt het gevoel van onzekerheid en onveiligheid zo groot te zijn geweest. Individuen zijn vandaag ook bijzonder kwetsbaar in hun gevoelsleven. Gevoelens, vooral negatieve, worden niet langer gezien als normale reacties op bepaalde gebeurtenissen of fenomenen, maar als iets dat het autonome individu overkomt en het min of meer verlamt, iets waar het zo snel mogelijk van af moet zien te geraken (over het hedendaagse 'sentimentalisme', zie De Dijn, 2002). Het gebruik van pillen en therapieën allerhande is nooit zo groot geweest als in deze tijd van de zelfbeschikking.

Autonomie en disciplineren

Het gedrag van individuen heeft onvermijdelijk allerlei niet-bedoelde neven-

effecten die min of meer schadelijk kunnen zijn voor derden of voor de gemeenschap, zeker in een dichtbevolkte en complexe maatschappij als de onze. Om het complexe samenleven en zijn gevolgen enigszins te beheersen, interfereert de staat meer en meer in het leven van individuen en groepen. Er ontstaat een nieuw soort moraal en disciplinerende staatswege. Met nieuwe waarden als diversiteit, tolerantie, anderen niet tot last zijn of geen overlast veroorzaken; met nieuwe regels i.v.m. milieu, gezondheid, mobiliteit, duurzaamheid, lawaaihinder, enz.

Vrijheid kan goed of slecht worden gebruikt. Uitoefening van vrijheid kan leiden tot het schaden van anderen of het interfereren met hun vrijheid op een door hen niet-gewilde manier. Hier zal de maatschappij repressief optreden, eventueel met vrijheidsberoving van de dader. Het is echter niet altijd duidelijk of de daden van individuen te maken hebben met autonomie, dan wel met een gebrek eraan. Hoe meer gedrag van individuen wordt beschouwd als gedetermineerd door genetische factoren, opvoeding en dergelijke, hoe meer de repressieve benadering van ongewenst gedrag in vraag wordt gesteld. Zo ontstaat een tendens om meer en meer te opteren voor een therapeutische benadering waarin op basis van wetenschappelijk-technisch ingrijpen wordt gepoogd het gedrag in de gewenste banen te leiden.

Een andere paradox is het ophemelen van de autonomie en tegelijk de twijfel eraan. Een beroep doen op verantwoordelijkheidszin lijkt dikwijls weinig of niets uit te halen om ongewenst gedrag te beïnvloeden. Sensibiliseringscampagnes met gebruik van allerlei psychologische beïnvloedingsmechanismen lijken succesvoller, ook al hebben ze niet altijd blijvende invloed. Beïnvloedingstechnieken uit de reclamewereld worden ingezet om de plannen van de overheid vlot ingang te doen vinden bij burgers. Hoewel autonomie voortdurend wordt opgehemeld, opteert men vandaag blijkbaar meer en meer voor technische middelen en afschrikmethodes om het gedrag van de burgers te disciplineren: snelheidsbeperkende wegeaanleg of instrumenten, flietspalen, bewakingscamera's, alcohol- en drugscontroles, controles van voeding en geneesmiddelen, enz. Het lijkt veel eenvoudiger de autonomie buiten spel te zetten om het gewenste, maatschappelijke resultaat te bereiken, dan de verantwoordelijkheidszin volop te laten spelen.

De disciplinerende gaat niet alleen uit van de staat, zijn regelgeving en boodschappen van openbaar nut. Ze neemt ook zachtere, onuitgesproken vormen aan. Wie bijvoorbeeld niet mee doet of niet kan meedoen aan de gangbare manier van leven, van shoppen, op citytrip gaan, zich trendy kleden en dergelijke, komt onvermijdelijk als marginaal over. Hetzelfde geldt

voor groepen in de maatschappij, zoals bepaalde groepen migranten die vasthouden aan hun traditionele kledij en gebruiken. Nu heerst niet meer de druk van het traditionele fatsoen. Integendeel, daaraan vasthouden maakt marginaal. Denk hier aan het onbegrip van zeer vele mensen vandaag voor morele houdingen, bijvoorbeeld inzake seks en seksuele relaties, abortus en euthanasie, die nog niet zo lang geleden algemeen aanvaard waren. Wie daar nu nog voorstander van is, is haast abnormaal.

De disciplinerende heeft ook te maken met de greep van het managementdenken op de arbeidsactiviteit, zowel in profit- als in non-profitsectoren. Zogezegd staat alles in dienst van de zelfrealisatie, maar die zelfrealisatie gebeurt niet langer doorheen een activiteit die op zichzelf interessant is. Arbeid en vrije tijd zijn middelen die men koopt of verkoopt in functie van uiteindelijk iets anders. Alle activiteit is louter instrument in dienst van een of andere soort 'winst' of succes. De zelfrealisatie zelf wordt niet afgemeten aan de intrinsieke waarde van wat men doet, maar aan de mate waarin men anderen overklast. De kwaliteit van wat men doet, wordt herleid tot wat beantwoordt aan bepaalde meetbare parameters. Het resultaat is dat beroepsvreugde wordt vervangen door activisme, streven naar meer, naar een hogere plaats in de lijst of rangorde (De Dijn, 2011b).

■ Effecten in de maatschappelijke zorg

Veronderstellen we dat onze voorgaande analyse van de huidige maatschappij, meer bepaald de rol van het autonomie-ideaal en de paradoxen en contradicties daarmee verbonden, juist is. Dan valt te verwachten dat die paradoxen ook hun invloed zullen doen gelden in het domein van de maatschappelijke zorg als gedreven door datzelfde ideaal. Maar het is goed eerst te beklemtonen dat – zoals al gebleken is – ook voor niet-hulpbehoevende individuen het leven onder het laatmoderne regime van de vrijheid eigenlijk geen sinecure is. Van individuen wordt vandaag uitdrukkelijk verwacht dat ze zich autonoom opstellen en naar zelfrealisatie streven. En dat binnen een individualistische en competitieve maatschappij. Hun eigen streven naar zelfrealisatie wordt tevens geacht bij te dragen tot de concurrentiële positie van de maatschappij zelf in een geglobaliseerde, door concurrentie gedreven wereld. Van die zelfbeschikking en zelfrealisatie hangt ook de erkenning af door anderen en die is weer nodig voor de zelfwaardering en het zelfrespect, die de motor zijn van het handelen. De zelfrealisatie in onze laatmoderne maatschappij vraagt van het individu het verwerven van allerlei competenties en een grote mobiliteit en flexibiliteit, zelfs levenslang. In één woord: *self-management*. Vele indivi-

duen hebben het daar lastig mee, ook individuen die beschikken over een goede opleiding en een goede job; zeker wanneer die individuen kinderen hebben, of wat ouder worden, of werk verlangen dat ook voor henzelf intrinsiek interessant is. Hoeveel te meer dan zullen min of meer hulpbehoevende individuen in zo'n systeem in bepaalde problemen komen.

Tegenover individuen die 'uit de boot vallen' zijn – zoals te verwachten valt vanuit onze analyse – twee eerder tegenstrijdige houdingen gebruikelijk. De eerste attitude (zie ook Dalrymple) houdt de boodschap in: wees autonoom, neem je eigen verantwoordelijkheid. Desnoods wordt daarbij een zekere dwang uitgeoefend opdat de individuen hun vrijheid beter zouden uitoefenen. Ze worden verplicht tot bijscholing of tot het aanvaarden van 'aangepast' werk. Met andere woorden, ze worden *verplicht* hun verantwoordelijkheid op te nemen. Als ze aan de druk tot presteren weerstaan of niet slagen, worden ze gemakkelijk verweten te profiteren van het systeem.

In dit verband is het interessant te wijzen op een bekende paradox: enerzijds een nauwelijks afnemende groep werklozen, anderzijds een arbeidsmarkt waar allerlei jobs niet ingevuld geraken. De reden zou zijn dat vele werkwilligen of werkzoekenden niet over de nodige competenties, flexibiliteit en dergelijke beschikken.

Talent is blijkbaar schaars. Volgens de bekende socioloog Richard Sennett is er echter helemaal geen *scarcity of talent*: we hebben niet te maken met individuen die over geen capaciteiten beschikken. Alleen is er door outsourcing en dergelijke geen arbeid die bij hen past. Deze mensen wijzen op hun verantwoordelijkheid, terwijl ze ook als ze hun best doen geen werk vinden, moet – zeker op langere termijn – leiden tot gebrek aan zelfrespect, een negatieve houding tegenover de maatschappij, en zelfs agressie. Deze agressie kan zich zowel naar binnen keren (depressie en misbruik bijvoorbeeld), als naar buiten, naar de maatschappij toe. De maatschappij heeft hier een grote verantwoordelijkheid die ze niet mag afschuiven op de werkzoekenden. Het is trouwens in haar eigen voordeel een gedifferentieerde arbeidsmarkt te creëren, wil ze ook in de toekomst allerlei problemen vermijden. De nadruk op zelfrealisatie en *self-management* zou weleens kunnen samenhangen met de stijging van depressies, zelfmoorden en gedragsstoornissen allerhande, waarover de media regelmatig berichten (Verhaeghe, 2011). Ik las ergens dat elk procent daling van de werkloosheidscijfers zoveel zelfdodingen minder betekent.

In de tweede, maar tegengestelde attitude worden individuen die uit de boot vallen beschouwd als willoze slachtoffers van ongelijke kansen of van een gebrek aan capaciteiten bruikbaar in

een moderne samenleving. Vandaag komen ze dan niet zelden terecht in een therapeutisch systeem van hulpverlening waarin ze als willoze, gedermineerde objecten van interventie worden beschouwd en behandeld. Zo kunnen ze natuurlijk onmogelijk erkenning vinden en tot zelfwaardering komen – zelfwaardering die nodig is om precies tot autonoom handelen te komen. Ook hier zijn de reacties voorspelbaar. Ofwel gedragen individuen zich effectief als willozen en slachtoffers, ‘profiterend’ van de geboden hulp. Ofwel weigeren ze, uit eergevoel, die hulp en komen ze terecht in de categorie van de ‘zorgwekkende zorgvermijders’.

De gezinnen van individuen die uit de boot vallen worden probleemgezinnen; probleemgezinnen haast onvermijdelijk multiprobleemgezinnen. Werkloosheid, zeker langdurige werkloosheid, leidt tot isolement, tot niet kunnen meespelen in het vooral economisch bepaalde spel van de erkenning, tot gebrek aan zelfrespect en afreageren van frustraties in allerlei vormen van misbruik. Mordicus willen mensen deelnemen aan de consumptiemaatschappij die tegenwoordig grotendeels de status van iemand bepaalt. Zo komen ze snel in een uitzichtloze financiële situatie terecht. Van het een komt haast vanzelf het ander. Dat alles verklaart (ten dele) waarom in een steeds welvarender maatschappij de armoede toch toeneemt, vooral dan de armoede in

gezinnen, zeker eenoudergezinnen. Het gezin is veel meer dan een economische eenheid. Het is zelfs meer dan een puur contractuele gemeenschap. Het gaat om een relatie gekenmerkt door een diepere verbondenheid en idealiter door piëteit. Maar het is niet verwonderlijk dat wanneer gezinnen in langdurige armoede terechtkomen, die diepere verbondenheid in het gedrang kan komen, zeker in een sterk individualistische maatschappij waarin ook gezinsrelaties tot contractrelaties worden herleid. Als er toch onderlinge verbondenheid blijft, is dat in een zich afkeren van de vijandige buitenwereld.

De maatschappelijke zorg staat, zoals we al weten, zelf niet los van de heersende mentaliteit, maar wordt er onvermijdelijk ten dele door bepaald en gekenmerkt. Een van de belangrijkste concepten die opereren in de maatschappelijke zorg hangt nauw samen met het autonomiebegrip: *empowerment* (zie ook Peeters, 2008). Het is een op het eerste gezicht enthousiasmerend begrip: mensen (terug) eigen-machtig maken, tot bronnen van activiteit en initiatief, zodat ze hun eigenwaarde (terug) vinden. Daartoe moet men zorgen dat ze hun capaciteiten ontwikkelen en hun competenties vermeerderen. Het competentiebegrip is een tweede begrip dat een centrale rol speelt zowel in zorg- als in onderwijspolitiek (De Dijn, 2011a, p. 211). De vraag is natuurlijk wat die mooie begrippen

in de maatschappelijke realiteit van vandaag betekenen, hoe ze daarbinnen worden geïnterpreteerd. Moet men zichzelf al niet respecteren om de kracht te hebben tot allerlei activiteit? Moet er niet al een wil zijn die iets interessants wil, vooraleer men de kracht kan opbrengen om allerlei competenties te willen verwerven? Is het toeval dat het vooral individuen zijn met een al 'rijke' achtergrond die het meest van de geboden kansen 'profiteren'? Langs de andere kant: als er inderdaad zoiets bestaat als het slachtoffersyndroom, dan kan hulpverlening gekenmerkt door een excessieve therapeutisering of medicalisering van de zorg individuen effectief nog meer vastpinnen op hun hulpeloosheid.

De vraag is dus hoe de gulden middenweg te bewandelen tussen irrealistische empowermentstrategieën en passiefmakende bevestiging in de rol van willoos slachtoffer. De term *empowerment* lijkt te suggereren dat het er vooral op aankomt individuen zover te brengen dat ze ook lid worden van de club van de (eigen)machtigen, van degenen die het kunnen maken. Misschien is het belangrijker hulpbehoevende individuen tot *weerbaarheid* te brengen. Dit wil zeggen, samen met het individu of het gezin te zoeken naar *specifiek voor hen* motiverende en bemoedigende beelden, waarden en activiteiten, die hen zelfvertrouwen geven en een besef van eigenwaarde, ook al kunnen ze zich niet meten met

wat vandaag geldt als model van succes.³ In dit kader stelt zich ook de vraag of het ethisch kan zijn om hulp te weigeren om deze individuen uit hun passiviteit te lokken of hen van hun hulpverslaving af te helpen. Hier lijkt het belangrijk te kunnen inschatten of dit geen reëel gevaar oplevert voor het individu, of eventueel voor het gehele gezin en speciaal dan de kinderen.

Zoals alle moderne activiteit wordt ook de maatschappelijke zorg gekenmerkt door professionaliteit en management van de organisaties. Tegelijk brengt dat een aantal nadelen mee die ook in andere sectoren opduiken en die intussen welbekend zijn: expansie van de regelgeving tot zelfs overregulering; versnippering die samenhangt met professionalisering en leidt tot coördinatieproblemen; verzakelijking en routinisering van de zorg; overdreven aandacht voor procedures en organisatie, in plaats van voor de zorgvrager; reductie van kwaliteit tot wat meetbaar en telbaar is; enz. Het oplossen van die problemen of neveneffecten is geen sinecure en leidt niet zelden tot nog meer van hetzelfde, nog meer regels en managementactiviteit. Gezond financieel beleid, regels en procedures zijn ongetwijfeld ook in de zorg nodig. Hoe stellen

³ Zelfwaardering hangt heel nauw samen met het uitoefenen van een beroep dat beroepseer mogelijk maakt. Maar precies die band tussen beroep en mogelijke waardering staat in het hedendaagse arbeidssysteem onder druk (zie Verbrugge, 2005).

we echter veilig dat niet het management, maar de zorg zelf centraal staat. Vermanaging en vermarkting van de zorg hebben blijkbaar dergelijke proporties aangenomen, dat men volgens sommige waarnemers effectief van 'contraproductiviteit' kan spreken (Tonkens, 2008). Deze situatie biedt paradoxaal genoeg openingen voor alternatieven die meer in éénklank zijn met een soort 'parentale' zorg, dat wil zeggen een zorg erop gericht (terug) tot zelfstandigheid te brengen, maar bij falen nooit de band te verbreken.

De concrete zorgverlening zal dus soms tegen de heersende trend en de directieven van politiek en management moeten ingaan. En ze doet dit blijkbaar ook. Zo keert men soms terug naar een generalistische aanpak waarbij de verantwoordelijke hulpverlener brede bevoegdheden krijgt met minder doorverwijzing. Dit brengt mee dat de hulpverlener een lagere 'caseload' krijgt en er meer plaats is voor langdurig contact (Huber, 2010). Soms is het aan te raden (ook) te werken met vrijwilligers, zoals in de hulpverlening van Oikonde. Op eenvoudige, vanzelfsprekende manieren helpen zij de cliënt te leven en te overleven in een complexe samenleving en terug min of meer 'normaal' contact en waardering te vinden. Zorgverlening botst soms op zorgmoeheid, zorgvermijding, weigeren van hulp. Goede maatschappelijke zorg veronderstelt hier wellicht, zoals

bepleit in de presentietheorie van Andries Baart, een niet aflatende *presentie* die de hulpbehoevende niet in de steek laat, ook al kan men weinig doen, of weigert die te worden geholpen (Coucke, 2009). Zoals men in een familie kan blijven openstaan voor contact, ook tegenover die leden die alle contact weigeren, zo kan ook een maatschappij zich gedragen tegenover die leden die vanuit welke miserie of trauma's ook alle hulp weigeren. Deze presentie aan de zijkant veronderstelt bij de hulpverlener de bekwaamheid de ander te blijven zien, ondanks alles, als iemand die in zijn elementaire menselijke waardigheid moet worden bevestigd; de bekwaamheid ook, trouw te blijven aan de ander voorbij de grens tot waar die ander aan ons verschijnt als interessant. In een familiale context lijken hulp aan het zwakke, loslaten van het kind wanneer het daar rijp voor is en toch onvoorwaardelijk trouw blijven, vanzelfsprekende, zij het niet altijd aanwezige deugden. De vraag stelt zich hoe dergelijke 'parentale' houdingen ook in de maatschappelijke zorg aanwezig kunnen zijn: vanuit welke bron of roeping kunnen hulpverleners de presentie gekenmerkt door dergelijke houdingen en deugden opbrengen?

Opnieuw worden we geconfronteerd met de vraag waar de dieperliggende motivatie, ditmaal bij de maatschappelijke werkers zelf, vandaan moet komen. Motivatie veronderstelt

immers gegrepen zijn door waarden die appelleren en doen in beweging komen. Maar wat wanneer de maatschappij vooral geïsoleerd is door succes, concurrentie en beheersing? Dan kan men alleen maar hopen dat in bepaalde sectoren, zoals de zorg of het onderwijs, mensen gevoelig blijven voor de *immanente* waarden aanwezig in de praktijken van zorg en opvoeding; en dat ze vanuit hun vertrouwdheid met die waarden weerstand bieden aan maatschappelijke tendensen die ook deze sectoren en hun praktijken willen transformeren in domeinen van succes of beheersing. Het is van belang telkens weer vanuit de zorg- en onderwijssectoren de maatschappij of de politiek te wijzen op de funeste gevolgen van een eenzijdige gerichtheid op succes en beheersing die geen rekening houdt met het echte welzijn van mensen.

Welke maatschappij we ook hebben, we worden geconfronteerd met een niet aflatende stroom van menselijk leed en menselijk wrakhout. Telkens weer duiken nieuwe noden op, terwijl de bestaande nog niet eens adequaat aangepakt zijn. Alle beheersing ten spijt blijft de mens een kwetsbaar wezen. Precies in een maatschappij waarin zo veel mogelijk is, bestaat het gevaar ofwel een cynische, ofwel een puur pragmatische houding aan te nemen: zich te distantiëren van de 'onverbeterlijke' onderklasse, of maatschappelijke problemen te zien als quasitechnische problemen waar-

voor men een zo goedkoop mogelijke oplossing zoekt. Er is een derde weg naast cynisme en technicistisch pragmatisme: blijven geraakt worden door menselijk leed, proberen daar zo goed mogelijk (ook technisch waar nodig) aan tegemoet te komen, wetend dat dit leed en die nood enigszins geëdigd, maar nooit helemaal weggenomen kan worden. Hoe zoiets uithouden? Af en toe, vroeg of laat, schiet de hulp ook tekort. Waar dan als hulpverlener troost vinden? Die vraag heb ik mij al dikwijls gesteld. U alleen kan ze, elk voor zichzelf, beantwoorden.

Referenties

- Burms, A. (2000a). Autonomie: het ideaal van een narcistische cultuur. In R. Breeur & A. Burms, *Ik/Zelf. Essays over identiteit en zelfbewustzijn* (p. 17-31). Leuven: Peeters.
- Burms, A. (2000b). Zelftranscendentie en zelfbetrokkenheid. In R. Breeur & A. Burms, *Ik/Zelf. Essays over identiteit en zelfbewustzijn* (p. 61-79). Leuven: Peeters.
- Burms, A., & De Dijn, H. (2005). *De rationaliteit en haar grenzen. Hoofdstuk 3*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Coucke, T. (2009). Het presentiedenken in zorgrelaties. *Oikonde Leuven*, 38 (3), 4-16.
- De Dijn, H. (2002). *De herontdekking van de ziel. Voor een volwaardige kwaliteitszorg* (p. 13-26). Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement.
- De Dijn, H. (2003). *Erkenning, gelijkheid en verschil* (Ile Edmund Burke lezing). Soesterberg: Aspekt.
- De Dijn, H. (2010). Autonomie en zelfbeschikingsrecht. *Streven*, 77 (3), 205-215.

De Dijn, H. (2011a). Vermaatschappelijking van de zorg. In welke maatschappij? *Streven*, 78 (3), 208-219.

De Dijn, H. (2011b). Arbeid, vrije tijd en zin. *Communio. Internationaal Katholiek Tijdschrift*, 36 (2), 83-90.

Houdart, B. (2008). Verantwoordelijkheid en autonomie in de hulpverlening. Meervoudig reflexieve strategieën. In J. Zeedijk & P. Van Bortel (Red.), *Bedrogen door de elite? Kritische beschouwingen bij Theodore Dalrymples cultuuranalyse* (p. 90-95). Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement.

Huber, M.A. (2010). Liever geen casemanagement, regievoering en zorgmakelaars. *Oikonde Leuven*, 39 (4), 3-6.

McClay, W.M. (2011). *The moral economy of guilt*. First Things. <http://www.firstthings.com/issue/2011/05/may>

Peeters, J. (2008). Empowerment. Een antwoord op het pleidooi voor verantwoordelijkheid. In J. Zeedijk & P. Van Bortel (Red.), *Bedrogen door de elite? Kritische beschouwingen bij Theodore Dalrymples cultuuranalyse* (p. 72-82). Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement.

Tonkens, E. (2008). Marktwerking in de zorg: duur, bureaucratisch en demotiverend. In F. Ankersmit & L. Klinkers (Red.), *De tien plagen van de staat. De bedrijfsmatige overheid gewogen* (p. 103-131). Amsterdam: Van Gennep.

Verbrugge, A. (2005). Geschonden beroepseer. In *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt* (Christendemocratische Verkenningen, zomer 2005). Amsterdam: Boom.

Verhaeghe, P. (2011). De effecten van een neoliberale meritocratie op identiteit en interpersoonlijke verhoudingen. *Oikos*, 56 (1), 4-22.